

ELMARADT NEMZETISÉGI KIEGYEZÉS(EK)¹

MISSED COMPROMISE(S) WITH NATIONALITIES

Szarka László

kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
szarka.laszlo@btk.mta.hu

Kulcsszavak: nemzet, nemzetiségek, nemzeti mozgalmak, horvát–magyar kiegyezés, Erdély, Eötvös József, 1868. évi nemzetiségi törvény

Keywords: nation, nationalities, national movements, Croatian–Hungarian compromise, Transylvania, József Eötvös, Nationalities Law (1868)

Kelet-Közép-Európa nemzetépítő nacionalizmusai számára az 1848. évi polgári forradalmak egyszerre jelentették saját etnikai társadalmaik tömeges mozgósításának élményét, illetve a nemzeti célok jegyében kirobbantott fegyveres felkelések, testvér- és polgárháborúk konfliktusainak drámai tapasztalatát. Annak ellenére, hogy a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmak és a magyar forradalom tragikus összeütközései jórészt a nemzeti jogok, politikai célok és a közös hazáról alkotott hosszú távú államjogi elképzelések különbségeire voltak visszavezethetőek, mindkét oldalon már 1849 tavaszán–nyarán sokan belátták a nemzeti szembenállások hiábavalóságát. Az is tény persze, hogy a bécsi udvar mindent megtett a horvátok, szerbek, románok és szlovákok a magyar kormányval szembeni fellépése érdekében. Bécs az udvar iránti lojalitásukat a neoabszolútizmus évtizedében csak korlátozott érvényű nemzetiségpolitikai engedményekkel honorálta.

1848–1849 magyar kormányzó körei, mindenekelőtt Kossuth Lajos és Szemere Bertalan, Eötvös József és Teleki László fokozatosan tisztába jöttek a nemzeti mozgalmak természetével. Belátták, nem lehet kizárólag a polgári egyenlőségszempont és szabadságjogok érvényesülésétől, az érdekegyeztetés elveinek gyakorlatba ültetésétől elvárni a nemzeti egyenjogúság megszületését, sem a nem magyar népek azonosulását a polgári Magyarországgal. Megkésett felismeréseik mélységét jól jelezte a „kisebbségi nemzetiségekről” szóló törvénytervezet, amelyet 1849. július 28-án Szemere Bertalan miniszterelnök és Kossuth kormányzó elő-

¹ A tanulmány az NKFH (OTKA) K 113004. sz. kutatási programjának eredményeire támaszkodva készült.

terjesztése alapján, rövid, de heves viták után a szegedi országgyűlés elfogadott. Ez végre szakítani próbált azzal a Szemere szavai szerint „arisztokratikus” magyar felfogással, amely „más népiségek követeléseivel” szemben csak a magyar nemzet jogait kívánta demokratikus alapokra helyezni. A „Magyarország határai közt létező minden nemzetiségek szabad kifejlődésének biztosításáról” rendelkező törvény a hatalmát 1849 augusztusában elvesztő forradalmi nemzedék nemzetiségpolitikai önkorrekciójának és szándéknyilatkozatának tekinthető, illetve fontos kiindulópontnak az alkotmányos viszonyok helyreállítását követő nemzetiségpolitikai újrakezdet idején, 1861–1868 között.

A szabadságharc súlyos erdélyi, délvidéki nemzetiségi belháborúi, a horvát–magyar konfliktusok látszólag egyértelművé tették, hogy a 19. század közepétől a magyar államiság megújítása, tartós alapokra helyezése többé nem képzelhető el az ország lakosságának nagyobbik felét kitevő nemzetiségekkel – mint közösségekkel – való kiegyezés(ek) nélkül. Ami azt is jelentette, hogy a magyar kérdés pozitív megoldási alternatívái ekkortól kezdve már nemcsak a Monarchia államjogi belviszonyainak rendezésétől, hanem a nemzetiségi kérdés államjogi szintre emelt megoldásától és a különböző státusokban élő dunai nemzetek együttműködésétől egyformán függték. Annál is inkább, mert a nemzeti területek uniójának gondolatában testet öltött nemzeti egységesülés gondolata nemcsak a magyar nemzetépítés szempontjából számított centrális kérdésnek, hanem a nagyromán, illír, csehszláv, lengyel törekvéseket ugyanúgy a saját nemzeti területük egységének vágyképei mozgatták. Ezzel pedig az érintett nemzetek jelentős részének otthont adó Monarchia, s azon belül a Magyar Királyság többször is szembesülni volt kénytelen.

1848 nemzedékének és örökségének utóbb sokat vitatott nagy dilemmájává vált: lehetett-e, kellett volna-e a poliglott Magyarország egyre erőteljesebb nemzetiségi mozgalmait a magyar alkotmányosság keretei közt olyan jogokkal szabályozni, amelyek más irányba terelhetnék volna a nemzetiségi kérdés alakulását? Találhattak volna-e olyan megoldást, amely révén – az ország egységét nem veszélyeztetve – a „különböző nyelvű népek” nemzetépítő törekvése és lojalitása egyaránt jogi garanciákat nyerhetett volna? Különböző alapállású történészek ma is úgy látják, a reformkori nemzedék nem egyszerűen csak tévedett, amikor azt feltételezte, hogy a nem magyar népek nemzetépítő nacionalizmusai kordában tarthatóak, amennyiben a polgári szabadságban egyesülnek az ország népei, hanem 1849 nyaráig saját nemzet- és államépítő törekvéseiket próbálták az ország többi nemzetiségére ráerőltetni.

Reformkori nyelvharcolok, felségfolyamodványok, egyházi és irodalmi beadványok, memorandumok, vitriolos újságcikkek hosszú sora bizonyítja, a horvátok, a magyarországi és erdélyi románok és szászok, a szerbek és a szlovákok értelmiségi vezetői folyamatosan vitában álltak a magyar politikai elit tagjaival. Arról próbálták meggyőzni őket és a külvilágot, hogy számukra egyedül az olyan

megoldások elfogadhatóak, amelyek elismerik nemzeti különállásukat. Az immár nyelvi-kulturális önállóságuk megfogható produktumaira, szótárakra, irodalmi újságokra, évkönyvekre, kulturális egyesületekre, egyre jobban körülírt és megszervezett etnoregionális, egyházszerkezeti hátrországokra támaszkodva, 1848-ban a karlócai szerb, a lipótszentmiklósi szlovák, a balázsfalvi román memorandumok már a teljes vértetben fellépő territorializált, nemzetépítő nacionalizmusok megnyilatkozásai voltak. Erdély autonómiájának, illetve a szerb és szlovák tartományi különállás megteremtésének szándéka mögött a többségi jogosítványokkal rendelkező nemzetépítés követelményei fogalmazódtak meg. Ezek a törekvések egyszerre próbálták meg kihasználni a birodalom és a magyar állam rászorultságát, s az alkotmányos átalakulás kínálta lehetőségeket.

Ezekben a nemzeti memorandumokban először követelték közösségeiknek az ország teljes jogú nemzeteiként való elismerését és az általuk lakott területek különleges státuszának biztosítását. Kossuthék 1849 tavaszáig kitaróan ragaszkodtak ahhoz, hogy az alkotmányos szabadság önmagában képes lehet a nem magyar „népfajokat” egy „polgárzati közös nemzetiségben egymás között egyesíthetni”, s ezen az alapon „egyek lehetünk az Adriai tengerig”. Jóllehet a Monarchia osztrák térfelén az 1848. áprilisi osztrák és az 1849. március 4-i oktrojált birodalmi alkotmányba is bekerült a *Gleichberichtigung*, a nemzetiségi egyenjogúság elve, a cseh, lengyel, olasz, délszláv tartományokban élő nemzeti társadalmak számára a Monarchia keretei közt kínált kulturális, nyelvi jogok végső soron szintén elégtelen megoldásnak tűntek.

Így azután aligha véletlen, hogy a – sokfelé ágazó, egymással gyakran kibékíthetetlen ellentéteket kitermelő – magyar történeti közgondolkodásban a reformkor és a forradalom, a neoabszolútizmus és a provizórium, illetve a kiegyezés korszakainak nemzetiségi politikáját egyszerre szokás Európában egyedülállóan progresszív elképzelésként túlértékelni, illetve hiperkritikus jelzőkkel minősítve minden későbbi nemzeti tragédia előidézőjeként emlegetni. Aligha véletlen, hogy az adott kor alternatíváiból, reális lehetőségeiből kiinduló értékelés általában megértőbb, méltánylóbb. Az egész legújabb kori történelmünket a történeti ország 20. század eleji felbomlása felől értelmező történelemszemlélet viszont rendszerint kritikus, sőt elutasító, s ezzel együtt a „túlfeszített lényeglátás” hibáit tükrözi.

Mint ahogy annak is nyomós okai lehetnek, hogy a magyar közemlékezet általában 1848 forradalmát és a kiegyezést szorosan egybekapcsolja, előbbi folytatását, betetőzését látja a Deák, Eötvös és Andrássy által sikerre vitt 1867. évi alkotmányos fordulatban. Mindeközben a kossuthi emigráció kiegyezést elutasító érvrendszere is folyamatosan jelen van 1867 köztörténeti megközelítéseiben. Az 1848–1849. és az 1867–1868. évi nemzetiségi döntések, törvények egybevetésében, az elmulasztott nemzetiségi kiegyezések következményeinek, a nem magyar társadalmak magatartásának mérlegelésében szintén sok az ellentmondás. Az or-

szág nemzetiségi társadalmi számára a Béccsel való kiegyezés kevés jót ígért. Mint utóbb kiderült, joggal tarthattak attól, hogy a birodalmi pozíciókhoz jutó magyar államnacionalizmus megpróbálkozik az ország nemzetállami jellegének felerősítésével, s akadályozni fogja a nemzetiségi emancipációs törekvéseket.

FÖDERALIZMUS, AUTONÓMIA VAGY NYELVI EGYENJOGÚSÁG

A forradalom és szabadságharc itthon maradt, illetve az emigrációból hazatért vezetői – Kossuthal és legszűkebb körével ellentétben – Magyarország helyét és jövőjét a Habsburgok vezette Monarchiában, a Béccsel való kiegyezésben látták biztosíthatónak. Ez a reálpolitikai alapállás az 1860-as évek közepén számolt a birodalmi keretek fenntartásának kül- és belpolitikai fontosságával, a kialakuló egységes Német- és Olaszország nyomán átrendezendő európai nagyhatalmi erőviszonyokkal. Ugyanakkor akarva-akaratlan 1848 dilemmáit is átörököltette a dualizmus viszonyai közé.

Kossuth – jórészt a kelet-európai emigrációktól érkező impulzusoktól inspirálva, s a Habsburg-hatalom gyors meggyengülését feltételezve – a dunai népek konföderációs összefogásában látta a Bécs-központú monarchia alternatíváját. Ezzel együtt már emigrációja elején felismerte, hogy Magyarországon belül szintén komoly engedményeket kell tenni a nemzetiségeknek ahhoz, hogy a szomszédságban élő testvérnépeikkel társulni lehessen. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyta a régió születőben lévő nemzetállamainak és rendszerfenntartó nagyhatalmainak még hosszú ideig képlékeny viszonyait, és nem számolt eléggé a magyarországi közhangulat konszolidációs igényeivel. Deák, Eötvös és Tisza Kálmán viszont jól érzékelték, hogy a konzervatív magyar elit által már korábban kezdeményezett kiegyezési tárgyalásokat a magyar közvélemény nagyobbik része támogatta, amennyiben azok az ország alkotmányos különállásának, s területi egységének újratereztését ígérték.

Mindeközben a román, szerb, szlovák nemzeti mozgalmak sem kívántak az 1848–1849-ben megfogalmazott céljaikból engedni. Különösen azt követően, hogy több alkalommal, így az 1860. októberi diplomában maga az uralkodó is egyértelművé tette, Magyarországon is fontosnak tartja a nemzetiségi egyenjogúság intézményesítését. Alább a kiegyezés előzményeinek és következményeinek magyar és nem magyar nemzetiségpolitikai elképzelését vizsgáljuk. Mindenekelőtt arra keressük a választ, miért vált olyan élesen ketté, s került egymással szembe az ország helyzetének konszolidálását óhajtók részéről szükségesnek vélt két kiegyezés: az udvarral, illetve az országon belüli nemzetiségekkel megkötendő kompromisszum.

Kossuth és Teleki László voltak azok, akik számára nem volt kétséges, hogy az ország jövője szempontjából a nemzetiségekkel való *modus vivendi* megtalálá-

sa fontosabb, mint a bécsi udvarral és kormánnyal való egyezkedés. Elsőként és talán a legélesebben 1849 márciusában Teleki László fogalmazta meg a nemzetiségekkel megköthető kiegyezés fontosságát. Ezt írta Kossuthnak: „Azt hiszem, nem annyira az osztrákokkal, mint szerbekkel, horvátokkal és oláhokkal kellene egységre lépni. [...] Ausztriát nem lehet különben megbuktatni, s tönkre silányítani, mint ha Magyarhont a konföderáció bázisán rekonstruáljuk.” Ő egyébként később is úgy gondolta, hogy a soknemzetiségű ország egységét csak akkor lehet fenntartani, ha a bőkezűen osztott nemzetiségi jogokkal teremtik és erősítik meg az országot lakó nemzetiségek lojalitását.

Kossuth kútahyai, majd turini önkorrekcióiról – a magyar emigrációs eszméknek kijáró módon – hol rajongva, hol lekezelő hangon szoktak véleményt mondani. Tény, hogy az 1848–1918 közötti évtizedek nemzetiségpolitikai irányultságában, önképében és ezzel együtt a mai magyar köztörténeti megítélésében nem a kossuthi önkritika tradíciója dominál, hanem – a korabeli elutasító magyar fogadtatással egybecsengően – mind a kulturális autonómiák irányába mutató 1851. évi alkotmányterv, mind pedig a dunai konföderációs tervet irreális elemeinek kritikája. Ebből viszont 1861–1868 között is az következett, hogy nem – vagy nem elsősorban – a ’48-as hibák és mulasztások okait és kijavításának lehetőségeit kereső kossuthi alapállás, hanem a magyar önállóság helyreállításának és a nemzetállami pozíciók megerősítésének a vágya határozta meg a nemzetiségi kérdés kezelését. Mindazonáltal a kiegyezés megítélésében ma sincs teljes összhang. A dualizmus kori magyar állam korlátozott szuverenitása, a területileg sok száz év után újraegyesült, de felerészben nem magyar Magyar Királyság Habsburg-monarchián belüli önállósága, illetve a Pragmatica Sanctio deáki újraértelmezése ma is a kiújuló és lezáratlan viták tárgya. Mindebben a kiegyezéssel párhuzamos nemzetiségpolitikai rendezés problémája is fel-felbukkan.

Az összefüggések jobb megértéséhez látni kell, hogy Kossuthék az emigrációban radikálisan új utakat kerestek. Elméletileg tetszetős és racionális, a gyakorlatban azonban nehezen kivitelezhető alternatívákat találtak Magyarországon és a dunai népek nemzetiségi kérdéseinek kezelésére. 1850 júniusában *Éjszakkéleti szövetséges státusok* megnevezés alatt Telekinek írott levelében mérlegelte először a Fekete-tengertől a Baltikumig terjedő konföderáció lehetőségeit. Ezt azután Teleki László párizsi lengyel, román emigrációs körökkel való tárgyalásai és más információk alapján folyamatosan tovább fejlesztette. Ami pedig a belső magyarországi helyzet alakítását illeti, 1851-ben a brussai programban, illetve a kútahyai alkotmánytervezetben alapozta meg a nemzetiségek egyházakéhoz hasonló, kulturális önkormányzatiságra épülő megoldási elképzelését.

A „Magyarország alkotmányának alapvonásai tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására” című tervezetében Kossuth a községi, megyei képviselőtestü-

letek által megvalósuló „népfelség” mellett a nemzetiségi érdekek képviselőit az egyházak mintájára létrehozandó társulások, „nemzeti egyetemek” létrehozásával gondolta megoldhatónak. Ezek élére „nemzeti főnököket”, „vajdát” vagy „hoszpodárt” választhatnak. Az ily módon területhez nem kötődő társulások messzemenő egyházi, kulturális, oktatási önkormányzatként működhetnek. Ugyanakkor a községek, megyék többségének szabad nyelvhasználatát biztosítva, a nemzetiségi megyéket a nemzetiség bázisaként elfogadva, a nemzeti egyetemek társulásának területi kiterjedésével is számolt az 1851. évi tervezet. Kossuth mindazonáltal igyekezett a nemzetiségi jogkiterjesztés folyamatában kijelölni azokat a határokat, amelyek az ország területi és politikai integritását végveszélybe sodorhatták volna.

Az általános választójog, a jogegyenlőség, a helyi, megyei többséghez kötött nyelvhasználat, a „nemzeti egyetemek” önkormányzatisága ezzel együtt egy egészen más, a dualizmus korában elsősorban az ausztriai nemzetiségpolitikára jellemző perspektívát rajzolt fel. S éppen a ciszlajtániai modellben megfigyelhető organikus modell jelezte, hogy a birodalom két része közti tetemes különbségek ellenére lett volna esély, s nemcsak a teóriák szintjén, új jogi megoldások bevezetésére. Mindez adhatott volna esélyt a rutén, szlovák, sváb, szász nemzetiségi társadalmak többségére jellemző lojalitás megőrzésére, a román, szerb közösségekben pedig ezen túl az együttműködés intézményi mechanizmusainak kialakítására, működtetésére.

Eötvös József, aki Kossuthtal, Telekivel, Klapkával egyezően a forradalom és szabadságharc bukásának okai közt a nemzetiségi kérdést a legfontosabb tényezők közé sorolta, velük ellentétben nem a nemzetépítő nacionalizmusok állami szintre emelésében, hanem a nemzeti szempontból semleges államszerkezet kialakításában látta a hosszú távon működőképes megoldást. Nem vonta kétségbe az ország valamennyi népének jogát az önálló nemzeti fejlődésre, de az állam egységének kívánalmát a nyelvi különbségekből adódó gyakorlatias megoldásokkal kívánta ötvözni. Európai rangú nemzetiségelméleti munkái – különösen *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (1851, 1854), illetve az 1865-ben *A nemzetiségi kérdés* címmel megjelent többretegű elemzései – jól tükrözik Eötvös elkötelezetten liberális értelmező és tervező tevékenységét. Ő volt az, aki az 1860-as évek elején megpróbálta a soknemzetiségű Magyarország területi, politikai integritását megőrizve, a lehető legmesszebbmenőkig kielégíteni a nem magyar népek nemzetépítő és emancipációs törekvéseit. Mindeközben a birodalmi nemzetiségi politika egészére is rálátással bírt.

Az 1861. évi országgyűlésen általa kezdeményezett nemzetiségi törvényelőkészítő munkálatok során többször is hangsúlyozta a feladat mibenlétét. A felirati oldalon álló Eötvös május 17-én a nemzetiségi kérdés mindenki számára elfogadható, tartós megoldását az egész Monarchia és Magyarország, valamint az egész dunai térség és az európai szabadság szempontjából egyaránt centrális kérdésnek

nevezte. Ennek megfelelően sikerült elérnie, hogy a képviselőház a kérdés tárgyalására egy huszónhét fős bizottságot küldött ki. A képviselőház határozata szerint a nemzetiségi igények kielégítését tette első helyre az országgyűlés feladatai közt, a vallási egyenjogúság és az úrbérrel kapcsolatos mindenfajta birtokviszonyok rendezése mellett.

A bizottság által elkészített jelentés a szlovák, szerb és román beadványok területi alapú autonómiatörekvéseit elutasítva, kettős alapvetést fogalmazott meg. Egyrészt leszögezte, hogy a nemzetiségi egyenjogúság csakis „a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzet” keretében valósulhat meg. Másrészt egyértelművé tette, hogy „az országban lakó minden népek, név szerint: a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. – egyenjogú nemzetiségnek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik”. Ez az elvi álláspont volt az, amelyhez képest az önálló tervezetben lefektetett nemzetiségi különvélemény is csak a magyar és nem magyar népek teljes egyenjogúságának kívánalmában tért el. Valójában tehát 1861 nyarán a nemzetiségi kérdés történetében először, konszenzus közeli állapot teremtődött a „nemzetiségi kiegyezés” ügyében.

A nemzetiségi autonómiaprogramok rendszerbe foglalását, a föderalisztikus megoldások irányába mutató kísérleteket Eötvös idő előttinek és az ország államjogi stabilitásának biztosítása előtt veszélyesnek tartotta. Az osztrák és a magyar állam, s ugyanígy az 1860-as évek közepén már körvonalazódó dualista monarchia az ő értelmezésében mindenki számára előnyös „civilizációs” keretnek számított. A nemzetiségi eszmék általa feltételezett fokozatos háttérbe szorulásáig ez a nyugati civilizációs keret szerinte bőven kárpótolta volna a kis népek jogi, területi önállóságának hiányát, kivált, hogy maguk is haszonélvezői lettek volna nemzeti kultúráik fejlődésének.

Eötvöshöz hasonlóan, de a nemzetiségi kérdés rendezését kezdettől fogva az udvarral való kiegyezés mögé helyezve, Deák Ferenc a nemzetiségi kérdésben is megtalálni vélte az 1848–1849-ben elejtett szálak továbbvitelének lehetőségét. A rendi nemzet reformkori, jórészt Kossuthoz köthető átértelmezéséből kiindulva, az egységes magyar politikai nemzet fogalmi és politikai korlátai közt egyre szűkítve a törvény emancipációs funkcióját, a nyelvi jogokra kívánta korlátozni a nemzetiségi társadalmak egyenjogúságának érvényesülését. A 21. század eleji európai nemzetközi és nemzeti kisebbségjogi jogforrások ismeretében elmondhatjuk, hogy Deák jogértelmezése sok tekintetben hasonlított a mai felfogáshoz: az államok egységét veszélyeztető minden nemzetiségi különjog kockáztatja az állami szuverenitás és az állam által szavatolt biztonság ügyét. Ezért csakis a nyelvi-kulturális alapjogok jelenthetik a nemzetiségi szabályozás egyedüli legitím terrénját.

Az októberi diplomával felemás módon helyreállított alkotmányosság előtt tehát a magyarországi nemzetiségpolitika három egymást jórészt kizáró variánsa került felszínre. Kossuth az ország nemzetiségi kérdését illetően a kulturális autonómiáig terjedő módozatokban gondolkodott. Hajlandó volt az ország főbb nemzetiségeit – némiképp meglepő módon a szlovákok és rutének kivételével – olyan kollektív testületi jogosítványokkal felruházni, amelyek az egyházi élet, az oktatás és a kultúra területén az önkormányzati modell fokozatos bevezetését eredményezhették volna. Ez a modell – Teleki radikálisabb elképzelései szerint – kezdettől fogva kiegészült volna a nemzetiségi megyékre épülő területi önkormányzati megoldásokkal. Éppen Teleki volt a legfőbb kezdeményezője annak is, hogy párizsi lengyel, román, emigrációs körökkel folytatott megbeszéléseken körvonalazott konföderációk kiépítésével kapcsolják egybe a térség szabadabbá váló nemzeteit. Kossuth és Teleki az 1850-es években, egymástól gyakran külön utakon, arra a következtetésre jutottak, hogy 1848–1849-es örökség továbbfejlesztését, s ezzel együtt a független Magyarország alternatíváját – a nem a Habsburgokkal, hanem a nemzetiségekkel való kiegyezésben kell keresni.

Eötvös József és Deák Ferenc viszont a vesztes szabadságharc tanulságaként – Kossuthal ellentétben – a történeti közjog folytonosságának helyreállítását és a Habsburgokkal való kiegyezést tartotta legfontosabb teendőnek. A nemzetiségi kérdés rendezését ők és híveik csak ennek alárendelve látták megvalósíthatónak. Deák mindezt az 1861. áprilisában összehívott országgyűlésen is hangsúlyozta. Minden – a magyarok és a nem magyarok közti félreértésre okot adó – törvény felülvizsgálását ígérve, kilátásba helyezte azon jogok megadását, amelyeket „az ország szétदारabolása és önállósága feláldozása nélkül” biztosítani lehet, hogy „a honnak minden nemzetiségű polgárai érdekében és érzelemben összeforjjanak”. Deák és Eötvös megszólalásainak kettős fő motívumát tehát a nemzetiségi jogki-terjesztésben, illetve az ország politikai és területi integritásának feltétlen elsőbbségében jelölhetjük meg.

A HORVÁT–MAGYAR KIEGYEZÉSTŐL ERDÉLY EGYESÍTÉSÉIG

Miként alakultak 1848 és 1868 között a magyarországi nemzetiségi politika szempontjából legfontosabb kérdések? Viszonylag kielezett helyzetek előzték meg a horvát–magyar kiegyezést, majd Erdély uniójának rendezését, ami egyik esetben sem vetített előre tartós és konszenzuális megoldásokat. Akár a többi nemzetiség esetében, a horvát kérdésben különösen 1848–1849 konfliktusai maradandó tanulságokkal jártak. A neoabszolutizmus nem sok pozitív változást jelentett a horvátok számára. A horvát–szlavón–dalmát „Háromegy Királyság” birodalmon belüli helyét az 1861-ben összehívott zágrábi szabor XLII. számú törvénye próbálta történeti indoklással új viszonyba emelni a Magyar Királysággal szemben.

A törvény Magyarországgal egyenrangú államként határozta meg az országot, széles körű kormányzati és törvényhozó autonómiával és minden horvát terület egyesítésére vonatkozó igénybejelentéssel. Az 1848-as különválás jogszerűségét megerősítve, lehetőséget hagyott a magyar–horvát viszony föderatív alapon való újrendezésére. A kérdés megoldásában érdekelt, de alapvetően jugoszláv orientációjú horvát nemzeti liberálisok viszont cserébe a Muraköz és Fiume átengedését, a boszniai horvát területek megszerzésének támogatását kérték volna Pesttől. Nem véletlen, hogy az 1866. évi első magyar–horvát közeledési kísérletek kudarccal végződtek.

Az osztrák–magyar kiegyezés ilyen körülmények közt, érthetően éles tiltakozást váltott ki Zágrábban. Az egyenrangú horvát államiság feltételét maga az uralkodó sem ismerhette el, s ezért feloszlatta a szabort, így a budai királykoronázáson nem voltak jelen a horvát képviselők. A kiegyezést követően horvát bánná kinevezett Levin Rauch vezette hungaroszláv unionista erőknél az 1867. decemberi választásokon az alkotmányosság helyreállításának ígéretével sikerült többségbe kerülniük. A magyar és a horvát törvényhozás küldöttsége 1868 áprilisában kezdte meg a kiegyezési tárgyalásokat.

A demokratikus hatalommegosztás kívánalmait többé-kevésbé szem előtt tartva, sikerült megegyezni az államközösség helyreállításában, s ezzel párhuzamosan abban a horvát autonómiamodellben, amely a belügyi, igazságszolgáltatási, vallás- és oktatásügyi kérdésekben messzemenő önállóságot és teljes körű horvát nyelvhasználatot biztosított a szábornak és a horvát kormánynak. Számos tisztázatlan kérdés mellett a horvát–magyar viszonyt komoly problémák is befolyásolták. A folyamatosan változó horvát pártpolitikai háttér, a bán és a báni kormány, illetve a magyar–horvát közös kormány – ellentmondásoktól sem mentes – működése miatt az utóbb a határőrvidékkel kiegészült Horvátország hiába volt haszonélvezője a szubdualista berendezkedés autonóm jogainak, a kiegyezéses rendszer ellenzői a horvát és délszláv nemzetépítés távlataiban gondolkodva, mindvégig kevesellték a társországi státust.

A román politikai elit nagyobbik része 1848 óta Erdély unióját csakis Erdély autonómiájának megőrzése mellett tudta volna elfogadni és támogatni. Ez az álláspont alakult ki az 1848. májusi, majd a szeptemberi balázsfalvi román nagygyűléseken. A radikális Simion Bărnutiu szerint a magyarok a jobbágyfelszabadítás és a polgári szabadságjogok kiterjesztésének ígéretével az erdélyi románság rabságát készítették elő. „Ne ülünk a magyar szabadság asztalához, mert annak összes ételei meg vannak mérgezve! Ne adjuk el országunkat és nyelvünket, mert egyszer elveszítvén, nem nyerhetjük többé soha vissza.”

A rövid életűnek bizonyult 1848–1849. évi unió egyesülés – különösen a tragikus erdélyi nemzetiségi háborúskodás után – az önkényuralom éveiben múltó epizódnak tűnt. Az 1850-ben helyreállított erdélyi közigazgatásban Bécs sikerrel igyekezett a magyar rovására a német és román nyelv használatát kiterjeszteni,

amivel tovább erősítette a románok magyarelles beállítódását. A románságnak az erdélyi megyei közigazgatásban való térhódítása az októberi diploma után tovább folytatódott. Az erdélyi magyarság által bojkottált 1863–1864. évi nagyszombeni tartománygyűlés törvényt fogadott el a román nemzet és a két román egyház egyenjogúsításáról, valamint a három erdélyi „hazai nyelv” egyenjogú hivatali használatáról, ami Erdély ügyét részben nemzetiségi kérdéssé is változtatta. Az erdélyi nemzetiségi jogok ugyanis sok vonatkozásban meghaladták az Eötvös által a nemzetiségi törvény előkészítése során tervezett standardokat. Ilyen körülmények közt Erdély autonómiájának fenntartására – mint a románság legfőbb követelésének kielégítésére – valójában sem az újbóli unióval, sem anélkül nem sok esély mutatkozott.

1867. február 15-én, az Andrássy-kormány hivatalba lépése előtt két nappal, a bécsi minisztertanácsi ülésen a kinevezett magyar miniszterelnök jelezte, hogy a magyar kormány Erdély unifikációját hivatalba lépésétől kezdve kész tényként kívánja kezelni. Ehhez március 8-án a magyar országgyűlés a felhatalmazást is megszavazta. Végül mindenben a magyar kormány álláspontja érvényesült. A királykoronázás után Ferenc József érvénytelenítette a szombati tartománygyűlésen elfogadott törvényeket, s ezzel az uniót elutasító román és szász politikusok tiltakozása ellenére, az 1848-as állapot jogfolytonosságának megerősítése, az erdélyi tartományi különállás jogrendjének, intézményeinek, így az erdélyi Főormányos feloszlatása előtt megnyílt az út. Erre végül a nemzetiségi törvénnyel együtt, az 1868. évi XLIII. számú törvény elfogadásával került sor. Minthogy a magyar országgyűlési többség valójában az 1848. évi uniós állapot helyreállításának tekintette az aktust, merő illúzióknak bizonyult minden olyan román, szász s némely magyar vélemény, amely Erdély sajátosságainak tiszteletben tartását, vagy ahogy a kérdésben legnagyobb román tekintélynek számító Vincențiu Babeș képviselő kérte, a magyar–horvát kiegyezést mintának tekintő szerződéses viszony kialakulását remélte.

AZ 1868. ÉVI NEMZETISÉGI TÖRVÉNY

Amint azt a horvát és az erdélyi kérdés esetében röviden jeleztük, a bécsi udvarral és rajta keresztül az osztrák adminisztrációval megkötött kiegyezés alapvetően átrendezte a magyarországi nemzetiségi viszonyokat. A provizórium sokesélyes tárgyalási pozíciói, az ország egységével akkor még összeegyeztethetőnek tartott nemzetiségi egyenjogúság, s annak politikai intézményekben is megjeleníthető kompromisszumos elképzelései a kiegyezéssel idejétmúlt, aktualitását veszített megközelítéssé váltak. Az országgyűlés tizenhét román, hét szerb és egy rutén ellenzéki képviselője 1867. február 11-én önálló nemzetiségi törvénytervezetet nyújtott be az országgyűlés nemzetiségi bizottságának, és a szöveget közre is ad-

ták. A tervezet „az ország területi épségének és politikai egységének” kívánalmát elismerve 1. cikkelyében taxatív felsorolta a hat „történeti országos népséget”, amelyek „egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el”. A vármegyék etnikai kikerekítésével külön törvényben határozták volna meg „az egyes nemzetiségek képviselése, s a nyelvek térkörének meghatározása és szabályozása céljából a népesség lélekszám szerinti többségének elvét”. Az arányos képviselést és közigazgatási részvételt lehetővé tévő elképzelést akár a mai dél-tiroli autonómia proporcionalitás elvére emlékeztető korai képletnek is tekinthetjük.

A magyar nyelv parlamenti és kormányzati nyelvként való elismerése mellett széles körű nyelvhasználati jogok és az anyanyelvi oktatás állami támogatása biztosították volna a tényleges nyelvi-oktatási egyenjogúságot. A több más rész kérdést a nemzetiségi egyenjogúság követelményeinek megfelelően rendező tervezet ugyanúgy eltávolodott az 1861. évi kompromisszumos javaslatától, mint a Nyáry Pál elnök által vezetett nemzetiségi albizottság 1867. júniusi javaslata. Nem szerepelt többé „az országban lakó minden népek” nevesített felsorolása, s azok „egyenjogú nemzetiségként” való meghatározása. Mint ahogy eltűnt a megyei hatóságok népképviselői elven alapuló választására vonatkozó kitétel is. Kimaradt a nemzetiségi jogok „egyesek és testületek” szerinti megkülönböztetése.

A nemzetiségi bizottság törvénytervezete elhúzódó, hosszadalmas előkészítés után, 1868. november 24-én került a képviselőház elé, amikor is a nemzetiségi képviselők ellenjavaslatként saját tervezetüket is beterjesztették. A vitában az igazi fordulatot Deák Ferenc felszólalása, az általa átfogalmazott és új preambulummal ellátott törvénytervezet hozta. Ez utóbbi lényegét, a politikai tekintetben „oszthatatlan, egységes magyar nemzet” premisszája jelentette, amelyre Deák mint a rendi nemzet örökébe lépett, a reformkori Kossuth által többször kifejtett s ezért létezőnek tekintett, valóságos tényre kívánt hivatkozni. Azt hangsúlyozta, hogy minderre azért volt szükség, hogy feloldja a politikai magyar nemzethez kötődő nyelvi egységnek – a magyar nyelv kormányzati és országgyűlési primátusának – és a nemzetiségi nyelvek szabad használatának elve közti ellentmondást. A törvény vitája során azonban minden nemzetiségi képviselő tiltakozott a nemzetiségeknek a politikai nemzet konstrukciójából való kihagyása és az egyes nemzetiségi társadalmak tételes egyenjogúságának elmaradt kinyilvánítása miatt. Svetozár Miletić, a nemzetiségi képviselő egyik kimagasló, Aurel Vladhoz, Alexandru Mocionihoz vagy a már említett Babeşhez mérhető szerb autoritása, aki a dualizmustól a realisabb nemzetiségi politikai kurzus kialakulását remélte, a multietnikus magyar állam önmeghatározásának hiányosságait tette szóvá. „A több nemzetiségű államnál kell, hogy az minden nemzetiségek jelegét magán viselje, ha csak nem akarja, hogy a nemzetiségek elemeit feloldó elemekké tegye. [...] Egyetlenegy politikai nemzet, egy politikai nemzetiség, az fictio oly államban, amely több nemzetből és nemzetiségből áll, és pedig olyanokból, melyek milliionokat számítanak.”

Az 1868. évi nemzetiségi törvény, együtt a horvát–magyar kiegyezést, illetve az Erdély unióját szabályozó törvényekkel, fontos, de felemás kiegészítő jogszabályai voltak a kiegyezési törvényeknek. Jelentős mértékben hozzájárultak a soknyelvű, sokvallású ország működőképességének biztosításához, a Horvátországgal való viszony szabályozott mederben tartásához, illetve Erdélynek – több mint három évszázadnyi különfejlődés utáni – a rendelkezésre álló ötven év alatt összességében sikeres politikai integrációjához. Ugyanakkor csak a horvát–magyar kiegyezés esetében sikerült konszenzus közeli helyzetet elérni. Az erdélyi, illetve a nemzetiségi kérdésben az érintett társadalmaknak nem adatott meg a lehetőség, hogy valóságos politikai reprezentáció képviselje érdekeiket, hiszen ahogy Deák a képviselőházban kifejtette, a politikai nemzet koncepcióján belül a nemzetiségeknek nem lehetett politikai képviselőjük.

Komoly fogyatékosága volt a törvénynek, hogy előterjesztői legjobb meggyőződése ellenére a nemzetiségi társadalmakat és mozgalmakat csak az egyéni jogok szintjén próbálták nemzetiségi jogokkal ellátni, miközben az egyházi vagy az oktatási, kulturális jogok működtetéséhez eleve közösségi intézmények, garanciák voltak, illetve lettek volna szükségesek. A nyelvhasználati jogok tekintetében a kötelező, számonkérhető jogok érvényesítése helyett a megengedő dikció és a párhuzamos, hasábos kétnyelvű hivatali nyelvhasználat eleve megnehezítette, a 19–20. század fordulójától pedig egyre inkább ellehetetlenítette a hivatalos anyanyelvhasználatot.

A magyar politikai elitnek az uralkodóval kötött kiegyezésben elnyert államjogi garanciái a fenti okok miatt nem vagy csak részlegesen párosultak az egységes magyar politikai nemzet föderatív értelmű, patrióta alapozású állampolgári közösségként való működésével. Ami többé-kevésbé jól működött az osztrák–magyar, illetve a magyar–horvát viszonyrendszerben, egyre inkább új konfliktusok forrásává vált a nemzetiségi kérdésben. Jól jelzi például az ország népességének felét kitevő nem magyar nemzeti társadalmakhoz való kormányzati viszonyulást a 19. század végén elkezdődött helynév-magyarosítási gyakorlat, az egyesületek működését a nyelvhasználat miatt diszkrimináló rendelet vagy éppen az oktatáspolitikában teret nyert magyarosító igyekezet.

Szekfű Gyula a nemzetiségi ügyekre vonatkozó elképzeléseket a nagy liberális nemzedék – kivált Eötvös és Deák – „földöntúli idealizmusának” nevezte. Magát a nemzetiségi törvényt pedig „egyoldalú kiegyezésnek”. „...mi magyarok felajánlottunk és megadtunk mindent, amit csak méltányosság és akkori műveltségünkön uralkodó liberalizmus szerint kellett, sőt lehetett megadnunk... a nemzetiségek azonban, kik 48-as és abszolutizmus korabeli tanulságaikat siettek elfelejteni, visszautasíták legjobbjaiknak, Deák és Eötvösnek békülő kezét és passzív rezisztenciával elhagyták a magyar közéletet.” A *Három nemzedék* hanyatláselméleti narratívájába nem fért bele a nemzetiségek nemzeti közösségként való elismerésének, a politikai nemzet föderatív szerkezetként való meghatáro-

zásának tudatos megkerülése, az ország tényleges érdekeit felülíró nemzetállami csőtlátás kritikája.

Az 1868. évi törvény a nyelvi jogok terén is olyan mértékű csonkításokat hajtott végre 1861-hez képest, amelyek eleve magukban hordozták a Tisza Kálmán-kormány, s még inkább a századforduló kormányai által felkarolt közigazgatási, oktatási, egyesületi, felekezeti asszimilációs politika lehetőségét, s ezzel az egész kiegyezési rendszer legtöbb konfliktust felhalmozó szakpolitikai területévé züllesztette a korszak nemzetiségi politikáját.

Ma is sokan vitatják Bibó István eltúlzott, Trianon felől megfogalmazott kiegyezés-kritikáját. Azt azonban érdemes mérlegelni, hogy az ország népességének felét kitevő nemzetiségi társadalmak egyenjogúsági törekvései nem értek célba. Éppen ellenkezőleg, a magyar nemzet- és állameszme szolgálatába állított, imponáló eredményeinek számszerűsítése révén a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által szakszerűen számontartott asszimilációs politika erősödött fel. Ez ellen pedig egyre radikálisabban léptek fel a nemzetiségi pártok és mozgalmak. A zsidóság kétségkívül tömeges és tartós, sikeres társadalmi integrációval együtt járó asszimilációja inkább kivételnek, semmint mintának számított.

Miközben a dualizmus kori magyar „nemzetállam” milliós nagyságrendű belső és külső vándormozgalmak, sikeres urbanizációs és iparosodási folyamatok révén valóban elindult a magyarosodás irányába, az ország belső kohézióját folyamatosan gyengítették az elmaradt nemzetiségi kiegyezések. A nemzetiségi béke helyett – a politikai magyar nemzetet grammatikailag is magyar közösségként kezelni kívánó rendeletek, törvények miatt – a dualizmus fél évszázada alatt a soknyelvű Magyarországon a nemzetiségi feszültségek nyertek teret. Mindez jól jelzi a kiegyezési berendezkedés történeti csapdájának egyik fő okát. „A magyar vezető réteg többsége [...] nem tudott, nem mert szembenézni ennek a három tételnek, a független, szabad országnak, az alkotmányos monarchiának és a történeti határoknak Magyarország számára való kibékíthetetlen ellentétével, mert túlon túl félt a Habsburgok hatalmától, és túlon túl félt a nemzetiségek elszakadási szándékától” – összegezte az *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem* című esszéjében Bibó Deákék ország- és pozícióféléssel párosult liberalizmusának gyorsan megmerevedett közjogi konstrukcióját, majd így folytatta: „Aki pedig e félelmeket elfogadta kiindulási alapként, annak a számára hibátlan logikával levezetődött az, hogy ismerje el a kiegyezésben megvalósult szerkezetet alkotmányosságnak, holott nem volt az, függetlenségnek, holott nem volt az, és a történeti Magyarország biztonságos meglétének, holott nem volt az. Klasszikus példája ez annak, hogyan nyűgözi le a politikában a félelem mechanizmusa az értelem mechanizmusát.”

IRODALOM

- Bibó I. (1990): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Budapest: Magvető Kiadó, 569–619. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/350.html#361>
- Deák Á. (2014): *Polgári átalakulás és neoabszolútizmus, 1849–1867*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Dénes I. Z. (2016): *A történeti Magyarország eszménye. Szekfű Gyula – a történetíró és ideológus*. Pozsony: Kalligram Kiadó
- Galántai J. (é. n. [1995]): *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében*. Budapest: Korona Kiadó
- Gángó G. (szerk.) (2013): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium
- Katus L. (1993): Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *Regio*, 4, 4, 99–128. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00036/00016/pdf/07.pdf>
- Kemény G. G. (1946): *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében, 1790–1918*. Budapest: Gergely R. R. T. Kiadó
- Mikó I. (é. n. [1989]): *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Budapest: Optimum Kiadó
- Pál J. (2010): *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület
- Ress I. (2004): *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest: L'Harmattan Kiadó
- Schlett I. (2002): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1868. (Magyar Néző)* Budapest: TTFK–Kortárs Kiadó
- Szabad Gy. (2002): *Kossuth irányadása*. Budapest: Válasz Kiadó
- Szász Z. (1986): Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1624–1669.
- Szekfű Gy. (1989): *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Maecenas Kiadó